

Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ & Δ' ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Γενικής Παιδείας

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ιωάννης Κολιόπουλος

Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος

Ακαδημαϊκός Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Επίκουρος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Θεόδωρος Νημάς

Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων-δρ. φ.

Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη

Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-δρ. ιστορίας της τέχνης

ΚΡΙΤΕΣ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Αθανάσιος Βερέμης

Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Αρτεμης Ξανθοπούλου-Κυριακού

Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Δημήτριος Γιαννακόπουλος

Πάρεδρος ε.θ. του τμήματος Αξιολόγησης και Επιμόρφωσης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου-δρ. ευρωπαϊκής ιστορίας

Βασίλειος Τσιλιμίγκρας

Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων-μ.δ. ιστορίας

Αθανάσιος Χρήστου

Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-δρ. ιστορίας

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαίριτα Κλειδωνάρη

Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-φιλόλογος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα

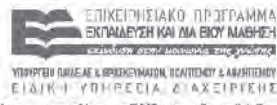
Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου-δρ. ιστορίας

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Τμήμα γραφιστών του ΟΕΔΒ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Οι αλλαγές που ενσωματώθηκαν στην παρούσα επανέκδοση έγιναν με βάση τις διορθώσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Ιωάννης Κολιόπουλος   Κωνσταντίνος Σβολόπουλος   Ευάνθης Χατζηβασιλείου
Θεόδωρος Νημάς   Χάρης Σχολινάκη-Χελιώτη

Η συγγραφή και η επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ
(από το 1815 έως σήμερα)

Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' Τάξη Εσπερινού Λυκείου
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟ ΜΑΘΗΤΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το εγχειρίδιο αυτό επιδιώκει να προσεγγίσει τα διεθνή γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης εποχής με τρόπο συστηματικό και αντικειμενικό, μακριά από αισθήματα φανατισμού ή μισαλλοδοξίας. Η ελληνική ιστορία εξετάζεται ενταγμένη στο ευρύτερο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας και ειδικά της ευρωπαϊκής, της οποίας και αποτελεί οργανικό τμήμα.

Το κείμενο του εγχειριδίου έχει συνταχθεί με κοινή ευθύνη όλων των συγγραφέων. Ειδικότερα, εντούτοις, έχουν επιληφθεί της συγγραφής των κεφαλαίων που αφορούν την περίοδο έως τη συνομολόγηση της Συνθήκης της Λωζάννης (Κεφ. Α-Γ) ο Ιωάννης Κολιόπουλος, έως τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου (Κεφ. Δ-Ε) ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, του αντίστοιχου που αφορά τη μεταπολεμική περίοδο (Κεφ. Στ) ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου. Οι πολιτιστικές εξελίξεις (Κεφ. Ζ) αποτέλεσαν αντικείμενο της συγγραφικής ενασχόλησης της Χάριτος Σχολινάκη. Η σύνθεση του ιστορικού και παιδαγωγικού υλικού που εντάχθηκε στο βιβλίο του καθηγητή αποτέλεσε αντικείμενο φροντίδας του Θεόδωρου Νημά.

Οι συγγραφείς

Οι "πηγές" είναι αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής αφήγησης, της δίνουν αμεσότητα, τη φωτίζουν και την ερμηνεύουν. Αναλύονται στην τάξη με τη συνεργασία καθηγητή και μαθητών αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν αντικείμενο για εξέταση. Το ίδιο συμβαίνει και με τις χρονολογίες που συνοδεύουν, ως βιογραφικό στοιχείο, τα διάφορα ιστορικά πρόσωπα. Έχουν τεθεί για τον ιστορικά αναγκαίο χρονολογικό προσανατολισμό του μαθητή και δεν πρέπει να απαιτούνται κατά την εξέταση.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

- 1) Θ. Βρυζάκης, «Έξοδος του Μεσολογγίου», 1853, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Αθήνα.
- 2) Εζέν Ντελακρουά (Eugène Delacroix, 1798-1863), «Η Ελευθερία οδηγεί τον λαό», 1830, Μουσείο Λούβρου, Παρίσι.
- 3) Ελληνικό στρατιωτικό τμήμα παρελαύνει κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι στις 14 Ιουλίου 1919.
- 4) Σοβιετικοί στρατιώτες θωρακισμένων εκδηλώνουν τη χαρά τους για την παράδοση της όγης γερμανικής στρατιάς στο Στάλινγκραντ.
- 5) Το κτίριο του ΟΗΕ.
- 6) Η αίθουσα του Ευρωκοινοβουλίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. Η Ευρώπη και ο κόσμος τον 19ο αιώνα (1815-1871)

1. Το Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης (1814-1815).....	9
2. Τα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα στην Ευρώπη.....	13
3. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 - Ένα μήνυμα ελευθερίας για την Ευρώπη.....	16
4. Το ελληνικό κράτος και η εξέλιξή του (1830-1881).....	34
5. Το Ανατολικό Ζήτημα και ο Κριμαϊκός Πόλεμος.....	38
6. Η Βιομηχανική Επανάσταση.....	41
7. Η κρίση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων - Η ιταλική και η γερμανική ενοποίηση (1848-1871).....	44
8. Η άνοδος των χωρών της αμερικανικής ηπείρου.....	50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα (1871-1914)

1. Η ακμή της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας.....	53
2. Η Άπω Ανατολή.....	57
3. Προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας.....	60
4. Εθνικά κινήματα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.....	63
5. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913).....	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι άμεσες επιπτώσεις του

1. Οι ανταγωνισμοί των μεγάλων δυνάμεων (1870-1914).....	75
2. Η διεξαγωγή και η έκβαση του πολέμου (1914-1918).....	78
3. Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	81
4. Το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1919-1920).....	85
5. Ο Μικρασιατικός Πόλεμος (1919-1922).....	88
6. Η Ρωσική Επανάσταση.....	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄. Η Ευρώπη και ο κόσμος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

1. Η δεκαετία 1920-1930.....	97
2. Εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα (1923-1930).....	101
3. Η διεθνής οικονομική κρίση και οι συνέπειές της.....	104
4. Η Ελλάδα στην κρίσιμη δεκαετία 1930-1940.....	106
5. Ο υπόλοιπος κόσμος.....	109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

1. Προς νέα ένοπλη αναμέτρηση.....	111
2. Η επικράτηση της Γερμανίας στην ηπειρωτική Ευρώπη και η επέκταση του πολέμου (1939-1942).....	115
3. Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η Εθνική Αντίσταση.....	118
4. Η συμμαχική αντεπίθεση και η ολοκληρωτική ήττα της ναζιστικής Γερμανίας - Η συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας.....	126
5. Τα εγκλήματα πολέμου κατά της ανθρωπότητας - Το Ολοκαύτωμα.....	129
6. Ο ανταγωνισμός στο στρατόπεδο των νικητών.....	134
7. Οι συνθήκες ειρήνης και η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα.....	136

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄. Ο μεταπολεμικός κόσμος

1. Η μεταπολεμική οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας - Η σύσταση και η λειτουργία του ΟΗΕ.....	139
2. Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, οι επιπτώσεις του στην Ελλάδα και ο Εμφύλιος Πόλεμος.....	142
3. Η εξέλιξη και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.....	146
4. Η αποαποικιοποίηση και ο Τρίτος Κόσμος.....	151
5. Η πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση: Πραγματικότητες και προοπτικές.....	154
6. Η Ελλάδα έως το 1974.....	157
7. Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης και η ένταξη στην Ενωμένη Ευρώπη.....	160
8. Το Κυπριακό Πρόβλημα.....	163

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄. Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα από την περίοδο του ρομαντισμού έως τις αρχές του 21ου αιώνα

1. Η κίνηση των ιδεών. Επιστήμη, στοχασμός, και τέχνη του 19ου αιώνα.....	167
2. Ο πολιτισμός του 20ού αιώνα.....	182

Επίλογος

Οι προκλήσεις του 21ου αιώνα.....	228

Πίνακες.....	232

Γλωσσάριο.....	241

Βιβλιογραφία.....	252

Στο Συνέδριο της Βιέννης (Οκτώβριος 1814 - Ιούνιος 1815) οι αντιπρόσωποι των νικητριών δυνάμεων ίδρυσαν την **Ιερή Συμμαχία*** και αποφάσισαν να επαναφέρουν το «παλαιό καθεστώς»* των αριστοκρατικών προνομίων (αρχή της νομιμότητας). Η επάνοδος στην «**αρχή της νομιμότητας**» ενίσχυσε τους μοναρχικούς θεσμούς. Οι νικήτριες δυνάμεις καθόρισαν νέα σύνορα στην Ευρώπη, χωρίς να εκτιμηθεί η εθνολογική σύνθεση των πληθυσμών της. Οι λαοί όμως της Ευρώπης, αμφισβητώντας τις αρχές του απολυταρχικού καθεστώτος, προκάλεσαν από το 1820 έως το 1848 μια σειρά από εξεγέρσεις.

Ο **φιλελευθερισμός** και ο **εθνικισμός** υπήρξαν οι κυρίαρχες ιδεολογίες του 19ου αιώνα και ο άξονας γύρω από τον οποίο κινήθηκαν οι λαοί για την εξασφάλιση της πολιτικής και της εθνικής τους ανεξαρτησίας.

Έτσι, δημιουργήθηκαν νέα κράτη στην Ευρώπη είτε από την ένωση μικροτέρων (Ιταλία, Γερμανία) είτε από την απόσχισή τους από μεγάλες αυτοκρατορίες (η Ελλάδα και τα άλλα βαλκανικά κράτη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Βέλγιο από τις Κάτω Χώρες).

Στη **Λατινική Αμερική** εξάλλου οι αποικίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας εξεγέρθηκαν, με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων κρατών.

Η **Βιομηχανική Επανάσταση**, που είχε αρχίσει στην Αγγλία τον 18ο αιώνα, εξαπλώνεται στα υπόλοιπα κράτη της Βόρειας Ευρώπης. Μια νέα τάξη, η **εργατική**, έρχεται στο προσκήνιο, τα συμφέροντά της οποίας θα συγκρουστούν με αυτά της **αστικής τάξης**. Παράλληλα κάνουν την εμφάνισή τους ο **συνδικαλισμός** και το **γυναικείο κίνημα**.

Τέλος, οι ΗΠΑ και οι ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία) εκτόπισαν προοδευτικά τις παλαιές αποικιοκρατικές χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία). Ήταν η εποχή της νέας **αποικιοκρατίας**, του **ιμπεριαλισμού***, όπως ονομάστηκε.

1. ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1814-1815)

Η σύγκληση του συνεδρίου. Οι τέσσερις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης που είχαν νικήσει τη Γαλλία του Ναπολέοντα, η Αυστρία, η Ρωσία, η Πρωσία και η Βρετανία, συγκάλεσαν την 1η Νοεμβρίου 1814 συνέδριο στη Βιέννη, για να τερματίσουν και επίσημα τον πόλεμο και για να λύσουν τα προβλήματα που αυτός είχε προκαλέσει. Ήταν το **Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης** (1814-1815), το οποίο αποτελεί σταθμό στην ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου. Το συνέδριο κατέληξε στην ομώνυμη **Συνθήκη Ειρήνης** (1815).

Οι ηγεμόνες της Ευρώπης επιδίωκαν να παλινορθώσουν το «παλαιό καθεστώς» (*ancien régime*) των αριστοκρατικών φεουδαλικών προνομίων, το οποίο είχε κλονιστεί σοβαρά από τα πλήγματα που είχε δεχτεί, όσο διαρκούσε η παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων στις διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Στη Βιέννη οι ηγεμόνες των νικητριών δυνάμεων και οι διπλωμάτες τους συσκέπτονταν και διαπραγματεύονταν, για να ρυθμίσουν από κοινού τα διάφορα ζητήματα που είχαν προκύψει από τον πόλεμο και για να συγκεκριάσουν τις επιδιώξεις των χωρών τους, αλλά τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους δε συνέπιπταν. Συμφωνούσαν μόνο στον περιορισμό της Γαλλίας στα προπολεμικά της σύνορα και στην αποκατάσταση του παλαιού εδαφικού και πολιτικού καθεστώτος στις άλλες χώρες της Ευρώπης.

1ο άρθρο της Συνθήκης της Ιερής Συμμαχίας

«Στο όνομα της Αγίας και Αδιαίρετου Τριάδος [...]

Άρθρο 1ο

Σύμφωνα με τις επιταγές της Αγίας Γραφής που παραγγέλλουν σε όλους τους ανθρώπους να θεωρούν αλλήλους αδελφούς, οι τρεις συμβαλλόμενοι μονάρχες θα παραμείνουν ενωμένοι με δεσμούς πραγματικής και ακατάλυτης αδελφοσύνης και, θεωρώντας αλλήλους συμπατριώτες, θα παρέχουν ο ένας στον άλλον βοήθεια, συνδρομή και αρωγή σε κάθε ευκαιρία και κάθε τόπο. Θεωρώντας τους εαυτούς τους πατέρες των υπηκόων τους και των στρατών τους, θα τους καθοδηγήσουν στο πνεύμα αδελφοσύνης από το οποίο διακατέχονται οι ίδιοι, για να προστατεύσουν τη θρησκεία, την ειρήνη και τη δικαιοσύνη...»

J. Monnier, A. Jardin, *Histoire - classe de seconde*, Fernand Nathan, Paris 1978, σ. 262.

Jean-Baptiste Isabey (1767-1855), «Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815)». Οι εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών κρατών διαπραγματεύονται στο Συνέδριο της Βιέννης. **Α.** Ο Αυστριακός καγκελάριος Μέτερνιχ. **Β.** Ο υπουργός Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας κόμης Κάσλρι. **Γ.** Ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Ταλειϋράνδος.

Η παλινόρδωση* του «παλαιού καθεστώτος». Τα εδαφικά και τα πολιτικά ζητήματα στην Ευρώπη τα χειρίστηκαν (αφού έγινε δεκτή στο συνέδριο και η ηττημένη Γαλλία) τρεις κυρίως άνδρες, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας κόμης Κάσλρι, ο καγκελάριος της Αυστρίας **πρίγκιπας Μέτερνιχ**, ο οποίος και προήδρευσε του συνεδρίου, και ο υπουργός Εξωτερικών

Ο χάρτης της Ευρώπης κατά το 1815, όπως διαμορφώθηκε με βάση τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης.

της Γαλλίας Ταλεϋράνδος. Και οι τρεις πίστευαν πως με την παλινόρθωση του «παλαιού καθεστώτος» ήταν δυνατόν να αναχαιτιστούν οι δυνάμεις της ανατροπής που είχε εκθρέψει η Γαλλική Επανάσταση. Αυτοί και οι εστεμμένοι άρχοντες της Ευρώπης ήταν πεπεισμένοι ότι οι πολυεθνικές αυτοκρατορίες* της γηραιάς ηπείρου εξυπηρετούσαν –καλύτερα από τα εθνικά κράτη– την ειρήνη, επειδή οι διάφορες γλωσσικές ή θρησκευτικές κοινότητες της ηπείρου, ιδίως της κεντρικής και της ανατολικής, δεν είχαν σαφή και διακριτά γεωγραφικά όρια. Αυτές οι διάσπαρτες και ανάμεικτες κοινότητες, αν σχημάτιζαν εθνικές πλειονότητες εθνικών κρατών, θα είχαν στην επικράτειά τους ανεπιθύμητες και ευάλωτες μειονότητες, τις οποίες θα διεκδικούσαν γειτονικά κράτη. Αντίθετα με αυτούς, οι λαοί της Ευρώπης έδειχναν να αποφαίνονται υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας.

Αλλά ποιοι ήταν οι λαοί και ποια τα έθνη την εποχή εκείνη; Ποια ήταν τα στοιχεία που χαρακτήριζαν έναν λαό και ένα έθνος; «Λαός» με τη σημασία της πολιτικής κοινότητας και «έθνος» με τη σημασία της πολιτιστικής κοινότητας συνέπιπταν στη Γαλλία, όπου προβλήθηκαν αυτοί οι όροι από τους επαναστάτες ως αρχές με παγκόσμια εφαρμογή. Στη Γαλλία το σχηματισμένο έθνος της χώρας είχε την ίδια γλώσσα και θρησκεία, διέθετε διακριτή ταυτότητα και ιστορία. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης ωστόσο, ιδίως στις επικράτειες των Αψβούργων*, των Ρομανόφ* και των Οθωμανών σουλτάνων, ελάχιστες ήταν οι σχηματισμένες και διακριτές εθνικές κοινότητες. Αν στη Δυτική Ευρώπη η γλώσσα και εν μέρει και το θρήσκευμα αποτέλεσαν τα κυριότερα στοιχεία στον σχηματισμό των εθνών, στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη τα στοιχεία αυτά δεν προσφέρονταν για ανάλογη εθνογενετική διαδικασία.

Η εποχή Μέτερνιχ. Στο Συνέδριο της Βιέννης κυρίαρχη προσωπικότητα αναδείχθηκε ο Μέτερνιχ, ανυποχώρητος υποστηρικτής της μοναρχικής εξουσίας και νομιμότητας και της σταθερότητας. Αν και Αυστριακός στην καταγωγή, πίστευε πως ήταν πρώτα από όλα Ευρωπαίος και πως την ιδέα της Ευρώπης στήριζε και προωθούσε. Ήταν εχθρός των εθνικών κινημάτων και των εθνικών κρατών, επειδή απειλούσαν τη συνοχή της πολύγλωσσης και πολύδοξης αυτοκρατορίας των Αψβούργων, η οποία «στέγαζε» Γερμανούς, Πολωνούς, Μαγυάρους*, Νοτιοσλάβους, Σλοβένους, Τσέχους κ.ά., και υπονόμευαν το όραμα της ευρωπαϊκής ενότητας. Ήταν επίσης εχθρός της δημοκρατίας και των ριζοσπαστικών αλλαγών.

Ο Μέτερνιχ, ο Κάσλρι και ο Ταλεϋράνδος επιδίωκαν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση μόνιμης ισορροπίας ισχύος στην Ευρώπη, για την αποφυγή της κυριαρχίας μιας μεγάλης δύναμης, όπως αυτή της Γαλλίας του Ναπολέοντα. Για να προληφθεί νέα διατάραξη της ευρωπαϊκής ασφάλειας από την πλευρά της Γαλλίας, δημιουργήθηκε «ανάχωμα» ισχυρών κρατών στα ανατολικά της: το Βασίλειο της Ολλανδίας, στο οποίο προστέθηκε και το Βέλγιο, παλαιά κτήση της Αυστρίας, και το Βασίλειο της Σαρδηνίας, στο οποίο προσαρτήθηκαν το Πεδεμόντιο και η Γένοβα. Ανακηρύχθηκε επίσης η ουδετερότητα της Ελβετίας. Η Πρωσία προσάρτησε όλα σχεδόν τα γερμανικά εδάφη στα ανατολικά του ποταμού Ρήνου, και έγινε ένα είδος γέφυρας που ένωνε τη Δυτική με την Ανατολική Ευρώπη και χώριζε τη Ρωσία από τη Γαλλία. Η Αυστρία ενίσχυσε τη θέση της έναντι της Γαλλίας με την ανάκτηση της Τοσκάνης και του Μιλάνου και με την προσάρτηση της Βενετίας. Θύματα των ρυθμίσεων αυτών υπήρξαν οι ιταλικές και οι μικρές γερμανικές χώρες. Η Ιταλία και η Γερμανία παρέμειναν, για μισό αιώνα ακόμη, ιστορικές και γεωγραφικές έννοιες, κατακερματισμένες σε μικρά βασίλεια, πριγκιπάτα και δουκάτα, υπό την επιρροή της Αυστρίας και της Ρωσίας αντίστοιχα.

Ο Αυστριακός καγκελάριος, πρίγκιπας Μέτερνιχ (Klemens von Metternich, 1773-1859).

Ο τσάρος Αλέξανδρος Α'. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

«Ο τσάρος Αλέξανδρος Α' της Ρωσίας είχε ενθουσιαστεί με την ιδέα μιας χριστιανικής ένωσης της Ευρώπης και είχε πετύχει να πείσει, μετά το 1815, τους ηγεμόνες της Ρωσίας και της Αυστρίας, καθώς και τα περισσότερα κράτη να προσχωρήσουν σε μια "Ιερά Συμμαχία". Αυτή βασιζόταν "στην εμπιστοσύνη και την ελπίδα τους στη Θεία Πρόνοια" και στην πεποίθηση ότι ήταν αναγκαίο η πορεία που θα υιοθετούσαν οι δυνάμεις να βασίζεται, κατά τις αμοιβαίες τους σχέσεις, στις υπέρτατες αλήθειες που τους διδάσκει η αιώνια θρησκεία του Θεού σωτήρα».

G. Livet, Roland Mousnier, Γενική Ιστορία της Ευρώπης, Παπαζήσης, Αθήνα 1980, τ. 6, σ. 169.

Γένεση και εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας

«Το άρθρο 6 της Συνθήκης του 1815 καθιέρωνε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία: προκειμένου να εξεταστούν τα πρόσφορα μέτρα για τη διατήρηση της ειρήνης και του σεβασμού "των μεγάλων κοινών συμφερόντων" των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων, προβλέπεται η περιοδική σύγκληση πολυμερών συνδιασκέψεων. Στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία συμμετέχουν αρχικά η Ρωσία, η Αυστρία, η Πρωσία και η Αγγλία: αργότερα θα προστεθούν η Γαλλία (1818) και η Ιταλία (1856). Στην περίπτωση όμως της σύγκλησης διεθνών διασκέψεων, με σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων, καλούνται συχνά και άλλα κράτη, έστω και μη ευρωπαϊκά, άμεσα ενδιαφερόμενα για τα εκάστοτε επίκαιρα ζητήματα [...]. Θα ήταν, άραγε, δυνατό να διακριθεί στον θεσμό της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας μια νέα αντίληψη των διεθνών σχέσεων: Μήπως, πράγματι, οι εισηγητές της απέβλεψαν στη συγκρότηση μιας Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας; Η απάντηση των κορυφαίων ειδικών είναι αρνητική. Ούτε η συστατική πράξη, αλλά ούτε και οι μεταγενέστερες αποφάσεις συνεπάγονταν την οποιαδήποτε περιστολή της κυριαρχίας των κρατών-μελών της Συμφωνίας προς όφελος ενός υπερεθνικού οργάνου, την οργάνωση της αμοιβαίας προστασίας της εδαφικής τους ακεραιότητας ή, τουλάχιστον, τη ρητή αμοιβαία υποχρέωσή τους να μην προσφύγουν σε πολεμικές ενέργειες το ένα σε βάρος του άλλου».

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας. Ιστορική επισκόπηση, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1996, σ. 39-40.

Το τέλος του Ναπολέοντα και η ίδρυση της Ιερής Συμμαχίας. Το έργο του συνεδρίου απείλησε να ανατρέψει ο εξόριστος Ναπολέων Βοναπάρτης, ο οποίος δραπέτευσε από τη νήσο Έλβα, τον τόπο εξορίας του, τον Μάρτιο του 1815, και αποβιβάστηκε στη Γαλλία. Ο Ναπολέων ανακήρυξε τον εαυτό του και πάλι αυτοκράτορα, όμως, χωρίς συμμάχους πια, αντιμετώπισε στο φλαμανδικό χωριό Βατερλό, στις 18 Ιουνίου, τα συμμαχικά στρατεύματα υπό τον Βρετανό στρατηγό Ουέλινγκτον και τον Πρώσο στρατηγό Μπλύχερ. Η ιστορική μάχη κατέληξε στη συντριπτική ήττα του Ναπολέοντα, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και πάλι. Ο ηττημένος και έκπτωτος αυτοκράτορας εξορίστηκε στη νήσο του νότιου Ατλαντικού Αγία Ελένη, όπου πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του έως το 1821.

Οι νικήτριες ευρωπαϊκές δυνάμεις υποχρέωσαν τώρα τη Γαλλία να υπογράψει νέα συνθήκη ειρήνης, με την οποία έχασε την περιοχή του Σάαρ, που κατέλαβε η Πρωσία, κατέβαλε στους νικητές πολεμική αποζημίωση και δέχτηκε στρατό κατοχής στο έδαφός της. Τη συνθήκη ειρήνης ακολούθησε η υπογραφή της συγκρότησης, στις 26 Σεπτεμβρίου 1815, της **Ιερής Συμμαχίας** μεταξύ της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Πρωσίας, την οποία έσπευσε να καταδικάσει η Βρετανία. Η Ιερή Συμμαχία των τριών αυτοκρατόρων αποσκοπούσε να ανακόψει την πρόοδο των φιλελεύθερων και εθνικών κινημάτων. Οι τρεις αυτοκράτορες, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ΄ της Πρωσίας, ο Φραγκίσκος Β΄ της Αυστρίας και ο Αλέξανδρος Α΄ της Ρωσίας, ύψωσαν με τη συμμαχία τους ανάχωμα εναντίον των δυνάμεων που προωθούσαν τις αρχές της **εθνικής αυτοδιάθεσης** και της **λαϊκής κυριαρχίας**, αλλά οι δυνάμεις αυτές σύντομα υπερίσχυσαν.

Το Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης παλινόρθωσε το «παλαιό καθεστώς» και καθιέρωσε τις αρχές της **ισορροπίας των δυνάμεων** και της **παρέμβασης**, στο πλαίσιο ενός συστήματος ασφάλειας (**Ευρωπαϊκή Συμφωνία/Concert of Europe**), αλλά οι λαοί της Ευρώπης είχαν ήδη ακούσει τα μηνύματα των Γάλλων επαναστατών. Κάτω από την επιφάνεια της παλινόρθωσης δρούσαν δυνάμεις που αμφισβητούσαν τις αρχές στις οποίες αυτή είχε στηριχτεί. Φιλελεύθεροι ηγέτες, υποστηρικτές της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων για την εξασφάλιση συνταγματικής και ευνομούμενης αντιπροσωπευτικής πολιτείας, και ριζοσπάστες, υποστηρικτές δηλαδή της ανατροπής των μοναρχικών καθεστώτων για την εγκαθίδρυση αβασιλευτών πολιτευμάτων, συγκρούονταν πλέον με τους συντηρητικούς, τους στυλοβάτες της παλινόρθωσης.

Ερωτήσεις

1. Να δώσετε το περιεχόμενο των όρων: Ιερή Συμμαχία, «παλαιό καθεστώς», Ευρωπαϊκή Συμφωνία.
2. Ποια πολιτική χάραξαν τα μέλη της Ιερής Συμμαχίας με σκοπό την αποκατάσταση της «ισορροπίας των δυνάμεων» στην Ευρώπη; Πόσο βιώσιμες εκτιμάτε ότι ήταν οι ρυθμίσεις στις οποίες προέβησαν; Υποστηρίξτε με επιχειρήματα την εκτίμησή σας.

2. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Οι δυνάμεις της προόδου και οι πολιτικές ανατροπές. Ο κόσμος που προήλθε από την εικοσιπενταετή αναστάτωση την οποία προκάλεσαν η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι (1789-1815) ήταν διαφορετικός από τον προγενέστερο. Παρόλο που οι νικητές «παλινόρθωσαν» το παλιό καθεστώς –οι εστεμμένοι ανέκτησαν τους θρόνους τους και οι ευγενείς τις θέσεις τους– είχαν σημειωθεί πολλές αλλαγές στα χρόνια των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών ανατροπών. Σε πολλές χώρες της Ευρώπης εκρηκτικές πολιτικές εξελίξεις είχαν ήδη εκδηλωθεί ή επρόκειτο να εκδηλωθούν. Οι δυνάμεις της συντήρησης συγκρούονταν με αυτές της προόδου, τις οποίες εξέφραζαν ο εθνικισμός, ο φιλελευθερισμός και ο ριζοσπαστισμός.

Στο κλίμα των μεγάλων ανατροπών και των συνακόλουθων δεινών, αλλά και των μεγάλων προσδοκιών, αναπτύχθηκαν ρωμαλέα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα σε διάφορες χώρες της Ευρώπης και του κόσμου γενικά, όπου έφθασαν τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Η διάκριση μεταξύ των δύο κινήματων δεν είναι πάντοτε εύκολη, αφού τόσο τα εθνικά όσο και τα φιλελεύθερα κινήματα είχαν ως βάση κοινά στοιχεία. **Εθνικά κινήματα** θεωρούμε τις κινήσεις μεταξύ ανθρώπινων κοινοτήτων με κοινή γλώσσα ή/και θρησκεία, με διακριτές παραδόσεις και ιστορία, με αντίληψη κοινής ταυτότητας μεταξύ των μελών τους, οι οποίες κοινότητες επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους από την εξουσία άλλης διακριτής κοινότητας. **Φιλελεύθερα κινήματα** την ίδια εποχή θεωρούμε τις κινήσεις που προωθούσαν συνταγματικούς και κοινοβουλευτικούς θεσμούς για την εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών. Η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών συγγενών κινήματων γίνεται καλύτερα κατανοητή υπό το φως δύο διακριτών εννοιών, της έννοιας του **έθνους** και της έννοιας του **λαού**. Τα εθνικά κινήματα αποσκοπούσαν στην προβολή και την επικράτηση ενός έθνους, μιας πολιτιστικής κοινότητας δηλαδή. Τα φιλελεύθερα κινήματα, μολοντί προωθούσαν και αυτά σε πολλές περιπτώσεις την υπόθεση ενός έθνους, κατά βάση επιδίωκαν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων ενός λαού, του λαού με την έννοια της πολιτικής κοινότητας, η οποία αποκτά πραγματική υπόσταση και έχει συγκεκριμένο ρόλο στο πλαίσιο ενός καταστατικού χάρτη, του **Συντάγματος**.

Ο χαρακτήρας των κινήματων. Ένα από τα πρώτα κινήματα υπήρξε η Αμερικανική Επανάσταση του 1776, η οποία είχε στοιχεία των εθνικών και φιλελεύθερων κινήματων που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη και αλλού τον 19ο αιώνα. Κατά τον 19ο αιώνα εκδηλώθηκαν εθνικά κινήματα κατά των Ισπανών στη Λατινική Αμερική. Την ανεξαρτησία των χωρών της Λατινικής Αμερικής κατοχύρωσε ο πρόεδρος των ΗΠΑ Μονρόε, ο οποίος το 1823 διακήρυξε επίσημα ότι η αμερικανική ήπειρος δεν επρόκειτο ποτέ στο μέλλον να αφεθεί στη διάκριση των αποικιακών δυνάμεων της Ευρώπης. Ήταν το περίφημο **Δόγμα Μονρόε**.

Στην Ευρώπη, από το 1792, όταν οι Γάλλοι προσπάθησαν να εξαγάγουν την Επανάσταση, αλλά κυρίως μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Ναπολέοντα, εκδηλώθηκαν διάφορες κατά τύπους αντιδράσεις εναντίον της γαλλικής κατοχής. Στη Βρετανία, την ίδια εποχή, ο εθνικισμός πήρε τη μορφή προβολής και υποστήριξης των παραδοσιακών θεσμών της χώρας, του κοινοβουλευτισμού και των ατομικών ελευθεριών. Στην Ισπανία εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε πνεύμα αντίστασης κατά των γαλλικών στρατευμάτων.

Το Δόγμα Μονρόε

«Οφείλουμε στο όνομα της ειλικρίνειας και των φιλικών μας σχέσεων με τις (ευρωπαϊκές) δυνάμεις να δηλώσουμε ότι θα θεωρήσουμε κάθε απόπειρά τους για επέκταση του συστήματός τους σε οποιοδήποτε μέρος αυτού του ημισφαιρίου ως επικίνδυνη για την ειρήνη και την ασφάλειά μας. Δεν έχουμε αναμειχθεί στις αποικίες και τις εξαρτημένες περιοχές καμιάς ευρωπαϊκής δύναμης και δε σκοπεύουμε να αναμειχθούμε. Αλλά από κοινού με τις κυβερνήσεις που δήλωσαν την ανεξαρτησία τους και τη διατήρησαν, μια ανεξαρτησία που με πολλή περίσκεψη και βασιζόμενοι στις αρχές του δικαίου την έχουμε αναγνωρίσει, δεν μπορούμε να μη θεωρήσουμε οποιαδήποτε ανάμειξη που στοχεύει στην καταπίεση και τον έλεγχο του πεπρωμένου τους από οποιαδήποτε ευρωπαϊκή δύναμη και με οποιονδήποτε τρόπο παρά μόνο ως εκδήλωση μη φιλικής διάθεσης απέναντι στις Ηνωμένες Πολιτείες».

Πρόεδρος James Monroe, Μήνυμα στο Κογκρέσο (2 Δεκεμβρίου 1823). Βλ. M.J. Cohen and John Major, *History in Quotations*, Cassell, London 2004, σ. 614.

Εθνικισμός και φιλελευθερισμός

«Ούτε ο εθνικισμός ούτε η δημιουργία εθνικών κρατών βρίσκονταν σε αναγκαία αντίθεση με τον φιλελευθερισμό· αντίθετα, στον βαθμό που ο εθνικισμός τιμούσε τα επιτεύγματα ενός συγκεκριμένου απλού λαού ως ανώτερα εκείνων κάποιας κοσμοπολίτικης αριστοκρατικής ηγετικής τάξης, αντανάκλουσε την απέχθεια του φιλελευθερισμού προς τα παραδοσιακά προνόμια. Ωστόσο, στην προθυμία του φιλελευθερισμού να αποδεχτεί το καινούριο, ο

Στην Ιταλία, αντιθέτως, η παρουσία των Γάλλων δεν προκάλεσε μεγάλη αντίδραση· η δημιουργία νέων κρατικών ενοτήτων στην κατατεμαχισμένη από τον Ναπολέοντα Ιταλία, σε συνδυασμό με τη μεγάλη απήχηση των επαναστατικών ιδεών, ευνόησε την ανάπτυξη μιας ευρύτερης ιταλικής εθνικής ταυτότητας και της επιθυμίας να δημιουργηθεί ενιαία πατρίδα. Στην Πολωνία το εθνικό κίνημα αναπτύχθηκε κυρίως ως θετική ανταπόκριση στις αρχές που ευαγγελίζονταν οι Γάλλοι, για τον λόγο ότι οι αντίπαλοι του Ναπολέοντα, δηλαδή οι Αυστριακοί, οι Πρώσοι και οι Ρώσοι, ήταν κυρίαρχοι των Πολωνών.

Το εθνικό κίνημα των Γερμανών. Πολύ σημαντικό υπήρξε το εθνικό κίνημα των Γερμανών. Αναπτύχθηκε στην κατακερματισμένη ναπολεόντεια Γερμανία και τα βασικά χαρακτηριστικά που απέκτησε μέσα στο κλίμα των μεγάλων συγκρούσεων και ανατροπών της εποχής αυτής επηρέασαν γενικότερα την ανάπτυξη του εθνικισμού. Οι Γερμανοί αντέδρασαν όχι μόνο κατά της γαλλικής παρουσίας, αλλά και κατά των επαναστατικών ιδεών και του Διαφωτισμού. Ήταν η εποχή του κινήματος που ονομάστηκε **ρομαντισμός*** και που αμφισβήτησε τον **ορθολογισμό***. Ο ρομαντισμός επηρέασε καθοριστικά το εθνικό κίνημα των Γερμανών, οι οποίοι έως τότε ήταν οι κατ' εξοχήν κοσμοπολίτες της Ευρώπης. Οι Γερμανοί της εποχής αυτής άντλησαν τα απαραίτητα στοιχεία από το έργο του Χέρντερ *Ιδέες για τη φιλοσοφία της ιστορίας και της ανθρωπότητας* (1784), στο οποίο ο μεγάλος στοχαστής υποστήριξε ότι κάθε αυθεντικός πολιτισμός πηγάζει από τον απλό λαό (Volk), όχι από τις ανώτερες και κοσμοπολίτικες τάξεις, και ότι κάθε λαός, δηλαδή μια κοινότητα ανθρώπων που έχει τη δική της γλώσσα, τα δικά της έθιμα, το δικό της πνεύμα (Volksgeist)*, έχει τον δικό του πολιτισμό, αυτός δε ο πολιτισμός έχει εθνικό χαρακτήρα.

Τα κυριότερα κινήματα στην Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Τα όρια του φιλελευθερισμού δοκιμάστηκαν στις επαναστάσεις που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η πρώτη σοβαρή πρόκληση κατά της νομιμότητας της παλινόρθωσης εκδηλώθηκε το 1820 στην Ισπανία, η οποία εισήλθε σε μία από τις πιο ταραχώδεις περιόδους της ιστορίας της. Βασιλική αντεπανάσταση* το 1822 οδήγησε τη χώρα σε ακυβερνησία, με συνέπεια την επέμβαση γαλλικών στρατευμάτων για την προστασία της μοναρχίας με την έγκριση των μεγάλων δυνάμεων που συνεδρίαζαν στη Βερόνα. Τον Αύγουστο του 1820 εκδηλώθηκε επανάσταση και στην Πορτογαλία.

Σοβαρές αδυναμίες παρουσίασαν τα φιλελεύθερα κινήματα στις χώρες της ιταλικής χερσονήσου. Πολλοί φιλελεύθεροι Ιταλοί υποστήριζαν πως προείχε η ενοποίηση των ιταλικών χωρών σε ενιαίο εθνικό κράτος, άλλοι πάλι έκριναν πως προείχαν η εισαγωγή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και η οικονομική ανάπτυξη, παρά η ενοποίηση υπό το σκήπτρο ενός μονάρχη.

Η επανάσταση άρχισε τον Ιούλιο του 1820 στον ιταλικό νότο, στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών, με την υποστήριξη των **Καρμπονάρων** (Carbonari)*, ριζοσπαστών που προωθούσαν ριζικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις και αβασίλευτο πολίτευμα. Τον Μάρτιο του 1821 εκδηλώθηκε επανάσταση και στο Πεδεμόντιο, με την υποστήριξη και πάλι των Καρμπονάρων, αλλά τον Απρίλιο του ίδιου έτους στρατεύματα της Αυστρίας την κατέστειλαν. Στη γηραιά ήπειρο η αντιπαράθεση του φιλελευθερισμού και του ριζοσπαστισμού με την Ιερή Συμμαχία έληξε προς το παρόν με την ήττα των πρώτων.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρώτοι οι Έλληνες, ιδίως μετά την κατάληψη των Επτανήσων από τον Ναπολέοντα το 1797, άκουσαν και δέχτηκαν τα ανατρεπτικά μηνύματα των Γάλλων και ανέπτυξαν ισχυρό εθνικό κίνημα, που οδήγησε στην **Ελληνική Επανάσταση του 1821**.

εθνικισμός απαντούσε με την εκτίμηση, αν όχι τη λατρεία, του παρελθόντος. Ακόμα, στην επίμονη προσήλωση των φιλελευθέρων στην αξία και στη σημασία του ατομικισμού, οι δημιουργοί των εθνικών κρατών απαντούσαν ότι το ζωτικό έργο τους απαιτούσε ίσως τη θυσία ενός μέρους της ελευθερίας κάθε πολίτη. Η επιτυχία της δημιουργίας των εθνικών κρατών στηρίχτηκε στα θεμέλια μιας γενικής ισορροπίας διεθνούς ισχύος, που επιτεύχθηκε από τα ευρωπαϊκά κράτη στη διάρκεια των πενήντα χρόνων που ακολούθησαν το 1815».

Ε. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β΄, επιμέλεια-εισαγωγή Ι.Σ. Κολιόπουλος, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Παράτηρητής, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 118-119.